

ПРЕДСТАВАТА ЗА ОБИТАТЕЛИТЕ НА ПОДЗЕМНИЯ СВЯТ СПОРЕД ОМИР

Цветомира Колева

Съществува неяснота и колебание при тълкуването на някои стихове от XI и XXVI песен на Омировата *Одисея*, отнасящи се до въпроса дали обитателите на подземния свят имат разум и са способни да си спомнят какви са били приживе, или в Хадес те са по-скоро лишени от разум. Настоящата статия се опитва да докаже, че в епоса на Омир присъстват и двете гореспоменати представи за мъртъвците.

Ключови думи: подземен свят, Хадес, мъртвец, душа, обитател, Омир, *Одисея*

Some passages from Homer's XI and XXIV songs of *Odyssey*, that are dealing with the question whether the inhabitants of Hades are conscious and remember their past lives or they are completely unconscious, have been a topic of discussion and uncertainty. The following article aims to provide an evidence that in Homer's *Odyssey* those two concepts can be found.

Key words: underworld, Hades, deceased, soul, inhabitant, Homer, *Odyssey*

Вместо уводни думи

Още в античността текстът на *Одисея* е коментиран и анализиран. Александрийските учени се захващат с тази нелека задача и се опитват да обяснят трудни в лексикално, граматическо и етимологическо отношение места в текста. И до днес съществуват спорове относно това как би следвало да четем и тълкуваме някои неясни и трудни за разбиране пасажи от *Одисея*. Описанието на Омир за обитателите на подземния свят е изключително сложно за коментиране, тъй като на пръв поглед съществува противоречие в самата *Одисея*. Мъртъвците в Хадес изглежда не са способни да си спомнят какви са били приживе без да са пили кръв (*Одисея*: XI). Все пак и в XI, и в XXVI песен на *Одисея* някои от обитателите в Хадес са описани като запазили съзнанието си и спомнящи си какви са били приживе. Но преди този въпрос да бъде обсъден, е необходимо да бъдат уточнени някои основни положения:

I. Сюжет на XI песен.

В песен XI на *Одисея* Одисей предприема пътуване до подземното царство, за да разбере от душата на Тирезий как да се върне в родната Итака. Одисей разказва видяното и преживяното в Хадес на царя и царицата на феаките¹, а именно, че след като той и спътниците му достигат до мястото, което Кирка им посочва, Одисей изкопава ров и прави възлияние първо с мед и мляко, после с вино и накрая с вода², поръсва мястото с ечемик и отправя молба към мъртъвците. Принася в жертва черен овен и черна овца³. Тогава при него идват цели рояци от души на покойници (*Одисея*: XI, 1 – 37). Разказът на Одисей може да бъде разделен на следните основни моменти:

1. Срещата с душата на Елпенор, непогребания спътник и приятел на Одисей (*Одисея*: XI, 51 – 83).
2. Предсказанието и разговорът с Тирезий (*Одисея*: XI, 90 – 151).
3. Срещата на Одисей с неговата майка Антикля (*Одисея*: XI, 152 – 225).
4. Каталогът на героините⁴ (*Одисея*: XI, 226 – 385).
5. Срещата с героите от Троянската война (*Одисея*: XI, 385 – 564).
6. Каталог на митични персонажи като Минос, Орион, Тантал, Сизиф, Титий⁵ (*Одисея*: XI, 568 – 600).
7. Срещата със сянката на Херакъл (*Одисея*: XI, 601 – 626).

II. Традиционната представа за случващото се с човека след настъпването на смъртта, отразена и в Омировия текст, е изказана чрез думите на Антикля (*Одисея*: XI, 219 – 224):

¹ Алкиной и Арета. При тях Одисей попада след дългите години странстване. Царят и царицата му помагат и му дават кораб, който се управлява сам и така героят се връща на Итака.

² Възлиянието е за мъртъвците. Гръците възливат за починалите течности като зехтин, мед и мляко, вино и вода.

³ Черните животни се принасят в жертва на хтоничните божества.

⁴ Като Тиро, Леда, Йокаста, Хлорида, Ифимедея и др.

⁵ Тримата (Сизиф, Тантал, Титий) са наказани в Хадес, заради престъпленията си приживе. Одисей разказва как вижда Сизиф да се мъчи със своя напразен труд, Тантал все да не може да стигне водата, която жадува да вкуси и Титий (Питий), чийто черен дроб два лешояда стръвно кълат.

οὐ γὰρ ἔτι σάρκασ τε καὶ ὀστέα ἴνεσ ἔχουσιν,
ἀλλὰ τὰ μὲν τε πυρὸσ κρατερὸν μένοσ αἰθομένοιο
δαμνᾷ, ἐπεὶ κε πρῶτα λίπη λεύκ' ὀστέα θυμόσ,
ψυχὴ δ' ἠύτ' ὄνειροσ ἀποπταμένη πελότῃται.

Жилите вече не свързват месата и техните кости.
Те се рушат от стихийната сила на буйния пламък
още когато духът си отива от белите кости.
Сякаш видение, пърпа от нас излетяла душата⁶.

III. Схема на най-често срещаните думи, употребени от Омир, за обитателите на подземния свят в XI песен:

ψυχή – дихание, душа, дух

εἶδωλον - сянка, привидение, образ

νέκυων ἀμενηνά κάρηνα - букв. глави безсилни на мъртвѳци

⁶ Всички преводи на *Одисея* са на Георги Батаклиев.

νεκύων κατατεθνηότων (sc. ψυχαί) – души на мъртвци починали; характерна формула (*Одисея*: XI, 147):

ὄν τινα μὲν κεν ἔῃς νεκύων κατατεθνηότων

този, когото от сонма покойници скъпи допуснеш

След като тези уточнения бяха направени, нека се върнем към разказа на Одисей. Той пренася в жертва овена и овцата и не позволява на рояците души да доближат до кръвта, преди да е разпитал душата на Тирезий (*Одисея*: XI, 49 – 50). Първа при него отива душата на приятеля и спътника му Елпенор⁷. За него е казано, че е непогребан и съответно се намира на входа на Хадес. Неговата душа (*ψυχή*) все още не е загубила своя *νόος* (ум) и *φρένες* (съзнание)⁸. Схолиите към Омировата *Одисея* коментират следното⁹:

πρώτη δὲ ψυχή Ἑλλήνορος: ἐλεῖ ἄταφος, τῶν δὲ τοιούτων πρὸ τοῦ πινεῖν φθέγγονται αἱ ψυχαί.
V.

„Първа при на се яви душата на другаря Елпенор“: понеже е непогребан. Душите на такива [умрели хора] говорят преди да са пили [кръв]. V.

След тази среща Одисей провежда разговор с Тирезий. Прорицателят е различен от останалите мъртвци, понеже не се нуждае от кръв, за да е способен да говори. Той пръв заговаря Одисей (Heubeck 1989: 80–81). Предсказал му съдбата, Тирезий бива запитан от Одисей какво да направи, за да го познае неговата майка Антиклея, която стои безмълвна (*Одисея*: XI, 144 – 149):

εἰπέ, ἄναξ, πῶς κέν με ἀναγνοίη τὸν ἔοντα;

Старче, кажи, що да сторя, та тя да познае сина си?

Отговорът на Тирезий е:

⁷ *Одисея*: XI, 51 – 55.

⁸ Heubeck 1989: 80–81.

⁹ *Σχόλιον* е коментар или кратка бележка, която обяснява трудно за разбиране в текста място. Първи Александрийските граматичи започват тази традиция. Бележките по текста биват лексикални, граматически, семантични и т.н. Използвано е изданието на схолиите към *Одисея* от 1855 г. под редакцията на Диндорф (Dindorfius 1855).

ὄν τινα μὲν κεν ἔῃς νεκύων κατατεθνηώτων

αἵματος ἄσπον ἵμεν, ὁ δέ τοι νημερτὲς ἐνίψει:

този, когото от сонма покойници скъпи допуснеш

да приближи до кръвта, ще открие каквото го питаш.

Съгласно тази концепция бихме могли да обобщим, че смъртта настъпва и *духът* (*θυμός*) напуска белите кости, а *душата* (*ψυχή*), която излиза от тялото, вече е разделена от него и бива сравнена със съновидение. За да може да разговаря с обитателите на Хадес, Одисей трябва да им позволи да пият от кръвта. Омир често нарича мъртвците в подземния свят *души* (*ψυχαί*)¹⁰. Освен, че ги назовава като *души*, той разграничава тяхното съществуване от живота на виждащите слънчевата светлина. Обитателите на подземния свят не са част от материалния свят, такъв, какъвто го възприемаме, и те не могат да бъдат докоснати, нито прегърнати. Когато Одисей се опитва да прегърне Антиклея, тя му се изплъзва като „съновидение леко“ (*Одисея*: XI, 205 – 208):

μητρὸς ἐμῆς ψυχὴν ἐλέειν κατατεθνηύης.

τρὶς μὲν ἐφωρμήθην, ἐλέειν τέ με θυμὸς ἀνώγει,

τρὶς δέ μοι ἐκ χειρῶν σκιῇ εἴκελον ἦ καὶ ὄνειρον

ἔπτατ' ...

в миг да прегърна душата на моята майка покойна.

Триж аз простирах към нея ръцете си да я прегърна,

три пъти тя като сянка и съновидение леко

чезна...

Подобен на този епизод е и моментът със срещата между Агамемнон и Одисей. Спартанският цар, веднага след като е пил от кръвта, познава Одисей и зарива гръмогласно (*Одисея*: XI, 392 – 394):

πιτνὰς εἰς ἐμὲ χεῖρας, ὀρέξασθαι μενεαίνων:

ἀλλ' οὐ γάρ οἱ ἔτ' ἦν ἴς ἔμπεδος οὐδέ τι κῆρυς,

οἷη περ πάρος ἔσκεν ἐνὶ γναμπτοῖσι μέλεσσι.

¹⁰ Вж. *Одисея* XI: 51; 84; 90; 151, sqq.

спусна се да ме прегърне, протегна ръце срещу мене,
но бе останал без мощ и без гъвкава сила, каквато
имаше приживе нявга в подвижното тяло героят.

Обитателите на подземния свят не са нищо повече от *νέκτων ἀμενηνὰ κάρηνα* (букв. глави безсилни на мъртвци). Те са сякаш неспособни да си спомнят *човешките неща*. Последното твърдение може да се подкрепи и с това, което се коментира в схолиите за прословутите думи на Ахил (*Οδисея*: XI, 476):

πῶς ἔτλης Ἄϊδόςδε κατελθέμεν, ἔνθα τε νεκροὶ
ἀφραδέες ναίουσι, βροτῶν εἶδωλα καμόντων;

Как си посмял да се спускаш в дома на Аида, където
само безчувствени сенки на хора покойници пърпат?

Колебанието е в това как трябва да разбират прилагателното име *ἀφραδής*, което може да означава както безразсъден, така и безчувствен¹¹. Възможно е починалите да обитават Хадес, забравили *човешките неща* (*οἱ τεθνεῶτες ἐπιλεησμένοι τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων*), а пиенето на кръв да ги връща към спомен. Това, което схолиастите се опитват да анализират, е дали ударението на *βροτῶν* се намира на правилното си място, защото съществуват две приличащи си думи – съществителното *βρότος* (съсирена кръв) и прилагателното име *βροτός* (смъртен, човешки). Ако ударението е вярно (*i.e. βροτῶν*), то би следвало да разбираме, че образите на починалите смъртни живеят без грижа за човешките неща. Неяснотата в разбирането на смисъла на тези думи е предпоставка за множество интерпретации.

Има изследователи, които предполагат, че пиенето на кръв е мотив, въведен от Омир (Heubeck 1989: 86). Може би това е така, защото след срещата с Агамемнон, Омир не го използва повече. В противоречие с мотива за спомените, които се връщат при пиенето на кръв е епизодът, когато душата на Аякс стои мълком далече и е сърдита на Одисей. Аякс очевидно си спомня, че Атина Палада присъжда на Одисей, а не на него доспехите на Ахил (*Οδисея*: XI, 543 – 546):

¹¹ *ναίουσι, βροτῶν εἶδωλα καμόντων*: εἰς τὸ βροτῶν ἢ στιγμή, ἴν' ἢ οὕτως ὁ νοῦς, ὅπου ἐν τῇ Ἄδι οἰκοῦσιν οἱ τεθνεῶτες ἐπιλεησμένοι τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. ἀμέλει γοῦν διὰ τῆς τοῦ αἵματος πόσεως εἰς μνήμην τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, αὐτοὺς ἄγει. ἐὰν δὲ μὴ εἰς τὸ βροτῶν στίζωμεν, ὁ νοῦς οὕτως, ὅπου αἱ ψυχαὶ τε εἶδωλα τῶν ἀποθανόντων ἀνδρῶν ἀφρόντιστοι ζῶσι, τὰ κατὰ ἀνθρώπους μὴ λογιζόμενοι. Н. Т.

οἷη δ' Αἴαντος ψυχῇ Τελαμωνιάδαο

νόσφιν ἀφεστήκει, κεχολωμένη εἵνεκα νίκης,

само душата на Аякс, сина Теламонов, стоеше

мълком далече, сърдита за победата...

Цялото обръкване произлиза именно от нашето непълно разбиране на текста, а също и от субективното тълкуване на отделни мотиви. Това тълкуване достига до твърдения като тези на Найт (Knight 1958: 224), който е на мнение, че единствено Тирезий е запазил разума си. Това би било така, но все пак не бива да се пропуска, че Омир описва разсърдената душа на Аякс (*Οδυσεя*: XI, 543 – 546). Не бива да се забравя и фактът, че Омир спира да използва мотива с пиенето на кръв, веднага след срещата с Агамемнон (*Οδυсея*: XI, 465). Найт не споменава XXIV песен. Там, „дето блуждаят душите – безпомощни сенки на мъртви“ (*ἐνθα τε ναίουσι ψυχαί, εἶδωλα καμόντων*), се оказва също, че тези души могат да общуват по между си. Ахил и Агамемнон си спомнят какви са били приживе и провеждат разговор (*Οδυсея*: XXIV, 20 – 97). Героите от Троянската война не биха могли да бъдат наречени безумни. Агамемнон разказва на Ахил за събитията, случили се след смъртта на сина на Тетида. Той описва погребението, което подготвят за Ахил и накратко споделя за своята преждевременна гибел, причинена от Клитемнестра и Егист. Също така в подземното царство, водени от Хермес, се появяват сразените от Одисей женихи, които разказват за участва си (*Οδυсея*: XXIV, 98 – 190). Интересното е, че Омир не използва мотива за пиенето на кръв, която връща спомените на покойниците, в тези разговори и срещи на мъртвците в Хадес (*Οδυсея*: XXIV, 1 – 204). Схолиастите изглежда също са изпитвали трудности относно това, как трябва да разбират началните стихове на XXIV песен¹². Например Аристарх е на мнение, че според Омир Хермес не е водач на душите (*ψυχοπομπός*). По-важният въпрос е защо

¹² Ἑρμῆς δὲ ψυχᾶς: Ἀρίσταρχος ἀθετεῖ τὴν Νεκυίαν κεφαλαίους τοῖς τοῖσδε ὅτι οὐκ ἔστιν καθ' Ὀμηρον ψυχοπομπός ὁ Ἑρμῆς. οὐδὲ τὸν Ἀπόλλωνα *** ἐπὶ τῆς πυκτικῆς, εἰ μὴ ἄπαξ. ἀλλ' οὐδὲ χθόνιος ὁ θεός. οὐκ εὐθέως εἰς Ἄϊδου κατελθὼν χθόνιος, ἐπεὶ καὶ Ἀθηνᾶ δι' Ἑρακλέα, καὶ ὁ Ἄδης Ὀλύμπιος. Κυλλήνιος δὲ οὐδαμοῦ εἴρηται ἢ ἄπαξ. οὐκ ἐξ λόγου, καὶ σῶκος καὶ ἥιος Ἀπόλλων. ἀλλὰ πῶς αἱ ψυχαὶ οὐκ αὐτόματα κατἴασιν, ὡς ἐν Ἰλιάδι; οὐδὲν κωλύει καὶ παραπέμποντος αὐτὰς τινος. ἀλλ' αὐταὶ καὶ ἄταφοι κατἴασιν. ἴσως διὰ τι καθάρσιον, ἢ διὰ τὴν Ἑρμοῦ πρόνοιαν κηδομένου τοῦ Ὀδυσσεῶς διὰ τὴν συγγένειαν. ἀλλ' οὐδὲ ἔοικεν εἰς Ἄϊδου λευκὴν πέτραν (11) τὰ πρὸς ἡμέραν ἐστραμμένα αὐτῆς λευκαίνεται. ἄκαιρος δὲ καὶ ἡ Ἀχιλέως καὶ Ἀγαμέμνονος ὀμιλία καὶ Ἀγαμέμνων οὐκ ἀγείρει τὴν στρατείαν, ἀλλ' ὁ Νέστωρ. εὐκαίρος ἀναπληροῖ τὰ ἄλλοχου παραλειφθέντα. πῶς δὲ καὶ τὸ σῶμα διέμεινε τοῦ Ἀχιλέως ἐπὶ τοσαύτας ἡμέρας (65); διὰ τὴν Θέτιν, ὡς καὶ τὸ Πατρόκλου. ἀλλὰ καὶ τὸ ἀριθμεῖν τὰς Νηρίδα ἔφυγον ἐπὶ τὰς ναῦς. ἀπὸ τοῦ τῶν Μυρμιδόνων ναυστάθμου πῶς δὲ καὶ ὁ Ἀμφιμέδων ἐπίσταται τὴν ἐν τοῖς ἀγροῖς ἐπιβουλήν (150); ἐκ τῶν εἰκότων τεκμαίρεται. καὶ ἄλλως δὲ ἐκ τῆς κατὰ τὴν στιχοποιίαν μὲν ἂν τις εἰκότως τὴν Λ εἶπεν Νεκυίαν δὲ ταύτην. Μ. V.

душите не слизат от самосебе си така, както в *Илиада* (*ἀλλὰ πῶς αἱ ψυχαὶ οὐκ αὐτόματα κατῆσαν, ὡς ἐν Ἰλιάδι*). Отговорът е, че нищо не пречи и някой да изпраща душите в подземното царство. Нелогично е защо и непограбаните слизат в Хадес. Едно от предположенията е, че Одисей е направил някаква очистителна жертва и поради това душите на женихите слизат в подземното царство. Друга хипотеза е, че това се случва, поради родството на Хермес с Одисей. Схолиастите се опитват да тълкуват още нелогични места от началните стихове на XXIV песен. Изводът е, че Омир чрез тези двеста стиха уместно попълва пропуснатите на други места обяснения. Също както съвременните изследователите, схолиастите не могат да си обяснят всичко. Все пак техните коментари са изключително полезни за изследването на *Одисея*.

Фейрбанкс, който е на мнение, че Омировото описание на мъртъвците е повлияло не само върху гръцките, а изобщо върху човешките представи за отвъдния свят, дава едно приемливо обяснение (Fairbanks 1897: 741–757). Той внимателно анализира Омировата представа за обитателите на Хадес и обобщава, че нищо не пречи в епоса да съществуват отразени две представи за обитателите на подземния свят. Мъртъвците в Хадес биха могли и да се нуждаят от кръв, за да си спомнят човешките неща, но е възможно да са запазили съзнанието за себе си (*Одисея*: XXIV, 1–204). В противен случай не бихме могли да си обясним много от нелогичните моменти в повествуването. Нелогично е описанието на срещата между Одисей и Аякс. Омир описва разсърдената душа на Аякс, която сякаш е неспособен да прости на Одисей за победата в надпреварата за доспехите на Ахил. Аякс стои надалече и не се доближава до царя на Итака. Нещо, което изглежда необяснимо в контекста на цялата песен, тъй като Омир описва мъртъвците като силно привлечени от кръвта. Дори Одисей трябва да ги отблъсква от нея. За Ахил също не се споменава да пие кръв, но може би това е по причина на факта, че той е син на богиня и цар дори в Хадес. Единадесета песен завършва със срещата на Одисей с Херакъл. Всъщност в подземното царство се намира само *сянката* на героя (*εἴδωλον*), а самият той е на Олимп с останалите богове. В този случай Омир не е нужно да използва мотива за пиенето на кръв, тъй като Одисей общува със *сянката* на безсмъртен. За описанието на обитателите на подземния свят в XI и XXIV песен бихме могли да обобщим следното:

1. Мъртъвците, които са непогребани и за чиито души не е извършен очистителен ритуал, не са като останалите обитатели на Хадес. Те още не са загубили своя

разум и съзнание. Поради тази причина Елпенор не се нуждае от кръв, за да разговаря с Одисей.

2. В Хадес има и мъртъвци, по-различни от останалите. Тирезий, понеже е прорицател, изглежда е способен да познае Одисей и да говори с него преди да е пил кръв. Ахил и Херакъл, синове на богове, също не са като другите обитатели на подземния свят.
3. Логиката на повествуването се променя след срещата на Одисей с Агамемнон, защото от този момент Омир спира да използва мотива за пиене на кръв.
4. Душата на Аякс е разсърдена и явно си спомня живота приживе.
5. XXIV песен е по-различна. Обитателите на Хадес са запазили спомена за живота си.
6. Често пъти Омир е бил обвиняван за допускане на неточности както в *Илиада*, така и в *Одисея*. Но това също е разбираемо, защото обемът и на двата епоса е голям. Възможно е поетът да не е споменал мотива за пиенето на кръв в XXIV песен, тъй като той не би му послужил за нуждите на сюжета.

Културата, в която епосът на Омир е създаден, ни е чужда. Поради това ние не бихме могли да разберем напълно смисъла на Омировите думи. Още повече александрийските учени също са изпитвали затруднения в анализа и тълкуването на текста. И така изглежда, че в *Одисея* присъстват и две възможни представи за обитателите на Хадес. Нещо, което е загатнато и от Платон чрез думите на Сократ: „Нека тогава разгледаме и по следния начин дали има голяма надежда, че смъртта е нещо добро. Умирането е едно от двете: или умрелият става нищо и няма никакво усещане за нищо, или пък, според обикновеното мнение, то е някаква промяна и преселение на душата от тука на друго място” (Платон 1925: 40).

Библиография

Омир 1981: Омир. *Одисея*. Прев. Г. Батаклиев. София: Народна култура, 1981.

Платон 1925: Платон. *Апология на Сократа*. Прев. Г. Кацаров. София: Държавна печатница, 1925.

Dindorfius 1855: Dindorfius, G. *Scholias Graeca in Homeri Odysseam ex codicibus aucta et emendata*. Vol. II. Oxford: Oxford University Press, 1855.

Fairbanks 1897: Fairbanks, A. The Conception of the Future Life in Homer. – The American Journal of Theology, Vol. 1, No. 3/1897, 741–757.

Heubeck 1989: Heubeck, A. A Commentary on Homer's Odyssey. Vol. II. Oxford: Clarendon Press, 1989.

Homer 1922: Homer. Odyssey. Ed. T. W. Allen. Vol. III–IV. Oxford: Oxford University Press, 1922.

Knight 1958: Knight, W. F. J. The Afterlife in Greek and Roman Antiquity. – Folklore, Vol. 69, No. 2/1958, 217–236.